

Mluvenost a psanost jako dva odlišné registry

Materiálová analýza rozhlasové relace *Příběhy 20. století* a seriálu komiksů *Ještě jsme ve válce*

Jindřiška SVOBODOVÁ

Abstrakt

Cílem následující studie je na autentickém jazykovém materiálu prověřit, jakým způsobem se odlišné diskurzivní podmínky projevují při ztvárnění identického věcného obsahu. Materiálová analýza je zaměřena na rozbor mluvených a psaných textů, v nichž jsou sice tematizovány totožné výsledky objektivní reality, ale jež vznikly v různých sociálních o komunikačních podmínkách. Analýza textů ukázala, že nejenom odlišné okolnosti jejich produkce a diskurzivní příslušnost, ale zejména motivace podavatelů textu vedou ke vzniku specifických textových typů, pro něž je velmi vhodné označení registr. Produktoři mluvených vyprávění usilovali s využitím subjektivních výrazových prostředků především o zprostředkování klíčových okamžiků vlastního života, zatímco autoři komiksů směřovali ke zkratkovitému a působivému vylíčení dramatického děje.

Klíčová slova

Funkční styl, komunikace, mluvenost, psanost, registr

Kontakt

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc
jindriska.svobodova@upol.cz

Příspěvek vznikl s podporou vnitřního grantového projektu Filozofické fakulty UP v Olomouci číslo FF_2013_056.

1 Funkční styl versus registr

Základní funkcí komunikátů realizovaných v mluveném i psaném kódu je především předat adresátovi informace nejrůznějšího charakteru. Rozdíly mezi texty pak souvisejí jednak se sociálními normami konkrétních textových typů (např. s jejich vázaností na jistou instituci), které jsou v daném společenství pociťovány více méně jako závazné, jednak s individualitou komunikantů (např. s jejich kreativitou, invencí, komunikační zručností apod.). Jevy, které tyto odlišnosti podmiňují a ovlivňují, tradičně zkoumá stylistika a konstrukt, ke kterému se při analýze textových odlišností dospívá, se nazývá styl, blíže k tomu např. S. Čmejrková (2011, s. 27).

V kontextu české lingvistiky není zatím obvyklé pracovat v tomto smyslu s pojmem registr, přidržíme-li se definice D. Slančové (Slančová, 1999, s. 93 – 99), budeme tento pojem chápat jako určitý druh sociolektu, který je spojen s kon-

krétním druhem společné činnosti a je podmíněn celkovým charakterem komunikační situace. Tomuto pojetí je pak blízký termín *varieta*, který je v Encyklopedickém slovníku češtiny (2002, s. 519) definován jako množina prostředků, které mají podobnou sociální, teritoriální nebo funkční distribuci.

2 Ztvárnění totožného obsahu v odlišných registrech

Předmětem našeho zájmu je zjištění, jakým způsobem se liší prezentace totožného věcného obsahu předávaného psanou a mluvenou formou v odlišných sociálních a diskurzivních podmínkách. Materiál pro analýzu mluvených textů jsme získali přepisem vybraných dílů pravidelné rozhlasové relace Příběhy 20. století, vysílané Českým rozhlasem na stanici ČRo1 Radiožurnál (dostupných na adrese <http://prehravac.rozhlas.cz/audio/2554894>). Na základě záznamů těchto autentických vyprávění pak vzniklo třináct komiksových příběhů vydaných společně pod názvem *Ještě jsme ve válce*, z nichž jsme detailněji analyzovali tři: *Česání bílého medvěda*, *Poslední let* a *Hurvínkovy příhody*.

2.1 Charakteristika vzorku mluvených textů

Analyzované mluvené komunikáty vznikaly jako vyprávění přímých účastníků popisovaných událostí a byly specifické především tím, že jejich produktory byli zástupci generace starších dospělých. Mluvčí vzpomínali na významné události, které výrazně pozměnily celý jejich další život, nešlo tedy o neutrální informování, ale o zaujaté vylíčení klíčových životních okamžiků, v nichž mluvčí zaujímali k tematizovanému událostem velmi vyhraněný postoj. Zaznamenaná vyprávění měla monologický charakter; případné otázky a zásahy komunikačního partnera by v daném kontextu působily rušivě, staršího vypravěče by vytrhovaly z mluvního tempa a vyprávění by ztrácelo dynamiku. Blíže se této problematice věnuje např. O. Müllerová (in Hoffmannová – Müllerová, 2007, s. 97).

2.2 Charakteristika vzorku psaných textů

Identický výsek objektivní reality byl následně zpracován v uměleckém textu, a to konkrétně v komiksu. Autoři tentokrát pracovali s naprosto odlišným repertoárem výrazových prostředků. Komiks jako sémioticky smíšený dvojkódový žánr kombinuje verbální i neverbální složku, a tak v kontextu literární produkce zaujímá velmi specifické postavení. Např. J. Hoffmannová (in Čmejrková – Hoffmannová, 2011, s. 377) připomíná, že verbální vyjádření jsou zde minimalizována a obvykle mají eliptický a fragmentární charakter, v promluvách postav je často přítomna expresivita a jejich výpovědi mají charakter otázek, výzev, zvolání a výkřiků.

3 Analýza psaných a mluvených komunikátů

3.1 Česání bílého medvěda

Produktorka prvního textu se shodou nešťastných okolností ocitla v sovětském gulagu a ve svém vyprávění vzpomíná na rozhodnutí spáchat sebevraždu i na okolnosti, jež tento čin doprovázely:¹

- *tak sem sedla lehla sem na sníh / metr sněhu / eště sem eště sem slyšela / že jako když umrznete / že to je dobrá smrt / taková lehká že jo // tak sem si lehla a už sem prý byla bílá / už sem to / už sem to nevěděla / a naše holka mně povídá našla tě Ruska a ta povídá i dura česká že sem hloupá / vona chce umřít tady u Rusáků / tak mě šmouhala sněhem / víte dřela / tak mě dostala k sobě / a teď mně nadávala / že sem to udělala / no tak mě zachránila // já sem říkala já sem chtěla UMŘÍT*

Mluvený registr je v tomto případě prezentován poměrně krátkým vylíčením událostí a mezi nejvýraznější projevy mluvenosti patří opravování a zpřesňování vyjádření, nemotivované opakování částí výpovědi, oslovení adresáta nebo reprodukování vlastních i cizích výpovědí. Rozhlasoví posluchači jsou odkázáni pouze na akustický záznam a při recepci jsou ochuzeni o neverbální složku komunikace, zejména doprovodnou gestikulaci a mimiku. Výrazná je ovšem i suprasegmentální složka vyjádření, mluvčí velmi pečlivě artikuluje, má pomalé mluvní tempo a důrazem podtrhuje důležité úseky textu.

Při převodu mluveného kódu do komiksové podoby působí nejnápadněji výrazný kontrast černé a bílé barvy. Výtvarník V. Šeda nepracuje s detailem a obrázky v jednotlivých komiksových oknech jsou výrazně schematické. Z původního mluveného sdělení je verbalizován pouze zlomek. Autor eliminuje možné nepochopení cizojazyčného vyjádření a původní spojení *dura česká* nahrazuje slovem *ženská*, tendenci k expresivnosti a vyjádření citového zaujetí příznačné pro promluvy komiksových postav dokládá nahrazení původní výpovědi: *vona chce umřít tady u Rusáků* výpovědí: *přece nechcípneš tady – mezi Rusákama*.

3.2 Poslední let

Ve druhém vyprávění mluvčí vzpomíná na pokus o ilegální přechod státní hranice:

- *ti šli na to letiště / tam zjistili / že jeden ten strážnej sedí ve dvojplošniku jako v letadle jenom aby prostě nebyl venku // byl zavřenej v tý kabině / no voni se pak k tomu /jak sem se pak jako dověděl / páč já my sme při tom nebyli jako bezprostředně / tak voni přiskočili k tomu letadlu / votevřeli ho jo no a teďkon*

¹ Analýza primárně nesměřuje k postižení suprasegmentálních složek komunikátů, v transkriptech tedy upouštíme od jejich komentářů a zachycujeme pouze klesavou (/), koncovou (//) nebo otázkovou (?) intonaci a důraz (*já sem chtěla UMŘÍT*). V textu ponecháváme nespisovné morfologické varianty a snažíme se respektovat původní pozměněné podoby slov, zejména zjednodušené souhláskové skupiny.

ten esenbák na ně takhle puškou mířil jo Vlastík tu pušku vzal takhle pod paží / no a ten esenbák vystřelil // jenomže dík tomu že to ten Vlastík neměl proti sobě / tak to šlo do země / no a Vlastík / von byl takovej prudina / tak von byl hrr / jo / tak ho PIC praštil pistolí do ruky / teď ten Valášek do druhý ruky ho praštil / jo / aby pustil tu pušku jo a hmm a přiložil / Klenovskej přiložil pistolí k prstu esenbáka a vystřelil jo // no a tak mu prostřelil prst

K typickým prvkům mluvenosti patří nadbytečné nefunkční užití deiktických zájmen *ten/ta/to* a vysoká frekvence indexálních adverbíí, v textu se objevují typické prvky mluvené syntaxe, jako např. nahrazování predikátů citoslovci nebo dodatečné vsouvání doplňkových informací a jejich zpřesňování. Příslušnost produktora k mluvčím starší generace se projevuje zejména nápadným opakováním částí výpovědí.

Do podoby komiksu je tentokrát převeden příběh, který se odehrál během několika málo minut, nepostrádá napětí a dramatický spád a jeho fabule je velmi vhodná pro zpracování v tomto žánru. Vylíčená událost je zachycena v pěti řádcích, tzv. stripech. Nápadné je v nich užití jasně červené barvy, která se opakuje na pozadí (při vyobrazení západu slunce), na pětícípé hvězdě na čepici policisty, stejný odstín má ale také barva krve, která vytryskne z vypravěčovy zraněné ruky.

V převážně obrazovém sdělení výtvarník J. Bažant minimalizuje verbální projevy postav a ve větší míře se zde objevují kaligrafické zápisy zvuků doprovázejících jejich aktivitu, zejména pak vzájemný zápas. Autor jednotlivé zvuky odlišuje tvarem i velikostí písma a napětí posiluje mimo jiné prací s detailem; v samostatných oknech je např. zobrazován detail ruky otevírající dvířka letadla, obličej překvapěného policisty nebo ruce tří mužů přetahujících se o nabitě zbraně. I v tomto případě užitý jazyk konvenuje s pravidly registru a v promluvách postav se objevuje např. eliptičnost (*Vlastíku, tam! V letadle*), zjednodušení (*Neřvi, my ti nic neuděláme. Ticho!*), expresivita (*Ty vole blbej, víš, jak jsem se lekl?*), imperativy (*Ruce vzhůru; Pust!*) nebo citoslovce napodobující různé zvuky (*džžžž, eňau, tatata*). S velmi podobnými výrazovými prostředky pracuje autor i při ztvárnění dalších částí vyprávění:

- *v ten moment to začalo / najednou slyším takový prasknutí / to bylo úplně stejný jako když vám praskne do vejfuku motor / když máte jak se říká přechlastanej / jo že to práskne do vejfuku jo / to se stává u těch pětiválců se to stávalo jo // no a nahodil a teď najednou slyším to prasknutí a najednou slyším jak Heda říká Vlastíku / von tě střelil? já sem se takle podíval na Vlastíka / a tomu už jenom takle dvakrát klesla hlava a zůstal viset v popruhách a já jak sem se prudce sehnul a v tom že sem nebyl ukurtovanej / proto věřim na OSUD / tak sem se moh sehnout a v důsledku toho mám prostřelenou páteř / tady v ramenním kloubu se ta kulka votočila / roztrhla plíce a dodnes mám projektíl ještě v plíci / jo nad bránicí // no a já sem zůstal jako že sem mrtvej / a hned na to střelil Hedu // ta jenom chvilku chroptěla a konec // ta už neřekla ani slovo to bylo její*

poslední slova Vlastíku / von tě zastřelil // a konec já sem nejdřív zkoušel přidávat plyn ale mašina nešla do vobrátek / páč já bych vodletěl s těma dvěma mrtvejma / já bych je sám nevytáh z toho letadla // nemoh bych je / tak musel bych s něma vodletět jako do západního Německa no s těma mrtvejma

Mezi typicky mluvenými výrazovými prostředky se vedle výše zmiňovaných jevů, jakými jsou např. ukazovací zájmena a zájmenná příslovce nebo doplňování a zpřesňování informací, objevují prvky profesního slangu, nápadné je i časté opakování výpovědí typické pro registr příslušníků starší dospělosti; blíže se touto problematikou zabývají např. J. Hoffmannová a O. Müllerová (2007, s. 254 – 269). Pro vypravěčův idiolekt je navíc typická mnohomluvnost. Jako jevu příznačného pro starší mluvčí si mnohomluvnosti všímá např. J. Zeman (in Hoffmannová – Müllerová, 2007, s. 344 – 352). Mluvčí v takových případech svůj projev prokládají výpověďmi, které z hlediska sdělování základního tématu nehrají významnější roli, často blokují informativnost a posluchačem jsou nezřídka hodnoceny jako nadbytečné a obtížné.

Do komiksové podoby je i v tomto případě převáděno pouze několik okamžiků, které jsou naplněny rychlým a velmi dramatickým dějem. Verbální výpovědi postav jsou zde minimalizovány na otázku vyděšené Hedy: *Vlastíku, on tě střelil?* a na zoufalý výkřik vypravěče: *Kluci, počkejte na mě!*

3.3 Hurvínkovy příhody

Důležitou součástí komunikační strategie autora komiksové varianty Hurvínkových příběhů (užívá šifry Vhrsti) je výrazná intertextová propojenost. Autor využívá dětské přezdívky vypravěče a součástí komunikační strategie se stává aluzivní propojení se známou postavou dětských, převážně humorných příhod. Výrazný kontrast mezi předpokládanou komikou postavy známé loutky a pohnutými, často až tragickými osudy vypravěče je z hlediska působení na čtenáře velmi efektní. Komiks je ve srovnání s ostatními kapitolami celé knihy nápadný užitím jasných barev a grafické pojetí nápadně připomíná kreslené seriály z dětských časopisů, hlavní hrdina je navíc na první pohled nositelem nejnápadnějších vnějších atributů loutkového Hurvínka, jako např. výrazných očí a uší nebo krátkých kalhot.

– *v každé rodině se někdo zamotal s komunistama / je to tak? ale já neházím komunisty do jednoho PYTLE // můj tatínek byl / pocházel z ryze proletářské rodiny / přišli k němu po válce a říkali mu Hynku / kluk byl v odboji / ty seš proletář / pod' k nám do komunistické strany // dali mu přihlášku a řekli ale chodíš do kostela to přestane // a von říká mně někdo bude poroučet? a roztrhal přihlášku // můj strýc co sem s jeho klukem dělal za války / tomu dali taky přihlášku // říkali mu Leopolde / Poldo pod' mezi nás // takový lidi tam potřebujem a von říká a na co a voni no aby sme měli mezi sebou takový ty VODvážný lidi co dělali v odboji / a von říká ale to je tvrdý na vytření prdele // a tím to skončilo*

Vyprávění dokládá tendenci mužských vypravěčů vypořádanou např. O. Müllerovou (in Hoffmannová – Müllerová, 2007, s. 105) stylizovat svá vyprávění tak, aby posluchače především pobavili. Tato strategie je naplňována např. poměrně promyšlenou prací s hlasem, obvyklou součástí vyprávěných příhod se také stává reprodukce přímé řeči, a to buď vlastní, nebo komunikačního partnera. Vyprávění tak v tomto případě vzniká jako sled více nebo méně věrných reprodukcí či parafrází původních výpovědí.

4 Závěr

Ve všech analyzovaných komunikátech se projevila velmi silná tendence užívat při ztvárnění objektivní reality právě ty výrazové prostředky, které byly v lingvistické literatuře popsány jako typické pro danou sociální, komunikační či diskurzivní jazykovou varietu. Užití pojmu registr proto považujeme pro analýzu autentického jazykového materiálu za velmi užitečné a domníváme se, že v případě typizovaných komunikačních situací může tento termín velmi vhodně suplovat stávající převážně užívaný pojem funkční styl.

Seznam bibliografických odkazů:

ČMEJRKOVÁ, S.: Styl, varieta, registr. [Style, variety, register.] In: *Jazyk a komunikácia v súvislostiach III*. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislavě 2011, s. 27 – 38).

ČMEJRKOVÁ, S. – HOFFMANNOVÁ, J.: *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. [Spoken Czech: In search of a functional range.] Praha: Academia 2011. 490 s.

Encyklopedický slovník češtiny. [Encyclopaedic dictionary of Czech.] Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.

HOFFMANNOVÁ, J. – MÜLLEROVÁ, O.: *Čeština v dialogu generací*. [Czech in the dialogue of generations.] Praha: Academia 2007. 455 s.

SLANČOVÁ, D.: Potrebuje reflexia súčasnej slovenskej jazykovej situácie pojem register? [Does the reflection of the contemporary Slovak language situation need the term register?] In: *Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu I*. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica: PF UMB 1999, s. 93 – 99.

Prameny:

Ještě jsme ve válce. Příběhy 20. století. [We are still at war. Stories of the 20th century.] Eds. J. Fantová – J. Palouček. Praha: Post Bellum, Argo, Ústav pro studium totalitních režimů 2011. 179 s.

Resumé

Spokenness and writtleness as different registers of language

Material analysis of the radio series 'Stories of the 20th century' in comparison with the comic series 'We are still at war'.

The author compares language means used to convey identical pieces of information in various communication, social and discourse-bound conditions. The textual analysis revealed that the choice of language means is strongly influenced by the register the text type in question belongs to; e.g., utterances by elderly speakers, or those used in a specific text type of fiction such as a comic. In a complex analysis of communicates bound to a specific type of social or communication situation, it proved useful to use the term register as a variant to the earlier-coined terms variety or style.